

A TÓTFALUSIT ÚTBAINDÍTÓ HORTI ISTVÁN

Tótfalusi Kis Miklós első pártfogójáról s a tudományokban is legelső útbaindítójáról talán másoknál is bővebben kell szólnunk, jóllehet nem valami sokat tudunk róla, minthogy az ő idejében a politikai helyzet súlyosan reá nehezedett a szellemi élet minden megnyilvánulására.

Néhány évtizeddel ezelőtt a kezembe került egy olyan könyv, amelynek „felhasznált levéltári források” című fejezetének végén levő néhány tételében felismertem azoknak az adatoknak lelőhelymegnevezését, amelyeknek szó szerinti anyagát jómagam küldöttem volt meg még 1941-ben a kolozsvári egyetemi könyvtár kérésére anélkül, hogy a megjelentetett könyv szerzője magát a megküldött anyagot egyáltalában felhasználta, avagy a belőle levonható következtetéseket megtette volna.¹ Ennek következtében tehát e cikkem keretén belül azt most már magam fogom elvégezni. Így mindenekelőtt azt kifogásolom, hogy az említett könyv idősebb Horti Istvánról, az azonos nevű református püspök édesapjáról feltételezi, hogy valószínűleg régi Bereg megyei családból származott.^{1/a} Erre a feltételezésre azonban nemcsak azért nem építhetünk, mivel a XVII. század derekán nem volt szokásban a protestánsoknál régi nemes családok sarját gyengén javadalmazott egyházi pályára adni, sőt ezenkívül az alább felsorolandó nyomós okok is ellene mondanak e találgatásnak.

Az utrechti egyetemre beiratkozott hallgatók anyakönyvében 1652-ben találjuk „Stephanus Horti Transylvanus Claudiopolitanus” nevét.^{1/b} E bejegyzésből tehát bizonyos, hogy otthona s nagy valószínűséggel születési helye is Kolozsvár volt. Családja után nyomozva, e városban reá is találunk az apjára. Mégpedig az ötvös céh jegyzőkönyve szerint Horty Istvánnak Andorias nevű fiát 1641. április 14-én Almásy András ötvösmesterhez apródul szerződtették.² Azután a református harangoztatógazdák számadáskönyvében találtam, hogy 1646. augusztus 3-án Horti Istvan gyermekének, 1656. január 28-án egy legénynek Horthy Istuannál és 1658. szeptember 7-én Horty Istvan leányának harangoztattak a Farkas utcai Rákóczi-haran-

¹ A nagybányai Horthy-nemzetség. Bp., 1943. 29.

^{1/a} I. m. 5.

^{1/b} Segesváry Lajos: Magyar ifjak az utrechti egyetemen. Debrecen, 1935. 17.

² Jakab Elek: Kolozsvár története. II, Bp., 1888. 620.

gokkal.³ Továbbá a városi sáfárpolgár számadáskönyvei szerint 1634. augusztus 3-án „Marcus Antonius Venetus Erkezuen Olas Orszagból Megien Vrunkhöz, Vitte ell Hortj Istuan No 8 louon attam Eniedigh f. 5 d.—”⁴ 1642. „Die 27 Octobr[is] Tiszabeczy Tamas Pap Vram kocsija eleiben, adatta Biro Vram Horti Istuan negj Louat, nagy Kapusigh — fizet(tem) fl. 1 d.—”⁵ 1653. január 27-én „Visitalni megyen Jeney Istuan Ura[m] az Orthodox Esperes, Viszi Horthi Istua[n] 5 loua[n] tt f. 4. d. 37^{1/2}”⁶

A fentebbi, példaképpen kijegyzett idézetek tanúsítják, hogy Horti mint kolozsvári lakos, nem volt éppen ágrólszakadt szegény ember, hiszen — amiként az egyik adat is bizonyítja — legalábbis nyolc lova volt, vagyis több, mint amennyire a vásárookra járó kézművesnek vagy árus embernek a maga számára szüksége lehetett. Ugyanis a polgárok árubeszerzés meg eladás végett távoli városokba, sőt külső országokba is utazgattak, s ezért mindeniknek volt járműve meg lova. A hóstátbeliek azok, akik mezőgazdasággal meg állattenyésztéssel foglalkoztak, leginkább marhát tartottak, voltak azonban olyanok is, akik főképpen a fejedelmi és városi meg magán postálkodásért s fuvarozásért tartották a lovakat és a barmokat. A főbíró-tól eredő kirendelés sem bizonyult rossz üzletnek, mert minden időben a legpontosabban megkapták érte a mérföldenkénti egységárban megszá- bított díjazást. Az idegen kereskedőknek innen mint árumegállító állomásról való továbbszállítása pedig éppen jó kereseti forrás volt, minthogy ezeknek díjtételeit csupán az egymás közötti megegyezés szabályozta.

A rendelkezésre álló adatokban Horti nevére sem a mesteremberek, sem pedig a kereskedők között nem találtam, ezért úgy képzelem, hogy foglalkozása fuvarozás és emellett majorkodás volt.

Az elől említett könyv szerint ez az idősebb Horti István István, János, Lőrinc és András nevű fiaival, valamint János nevezetű testvérével együtt 1635-ben címeres nemeslevelet nyert, amelyet azután 1657. június 21-én hirdettek ki Kolozs vármegye közgyűlésén. Az adományozott címer képe: zöld hármashalmon könyöklő páncélos kar három érett búzakaralászt tart felfelé. Egyik munkámban már bemutattam, hogy a kolozsvári földműves hóstátiak jelképe a búzakaralász,⁷ s minthogy a magyar eredetű címerviseletben leggyakrabban úgy nevezett beszélőcímerrel találkozunk, amint erre megszámlálhatatlan bizonyíték sorakoztatható fel, ezért ezt a címert sem merném másnak mondani, mint törvényesített formában megerősített szimbólumnak. Természetesen nem tudhatom, hogy a címerszerző mivel érdemelte ki a rangemelését, ámde vele kapcsolatosan egy fontos jelenséget mégis meg kell állapítanunk. Azt ugyanis, hogy az adománylevelet annak keltéhez viszonyított legközelebbi megyei köz-, avagy éppen országgyűlésen haladéktalanul ki kellett volna hirdettetni, mert csak akkor válhatik érvényessé, ha nem történik ellene ellenmondás. Ebben az esetben azonban

³ Szögedy Gergely deák és Kováts Máté számadáskönyvei. (Az egyházközség levéltárában.)

⁴ Kovács Gáspár városi sáfárpolgár számadáskönyve. 1634. 517. (A kolozsvári állami levéltárban.)

⁵ Pitter Adam százsz nációbeli sáfár regestuma. 1642. 231. (Uo.)

⁶ Szécsi Seres István sáfár számadáskönyve. 1653. 248. (Uo.) A Marcus Antoniusra és a Jeneyre vonatkozó adatokat a róluk írott cikkekben már idéztem (Adattár II, 119, 218.).

⁷ Szerző: A kolozsvári házsongárdi temető régi sírkövei. (Kéziratban.)

a kihirdetés állítólag mégis csak 22 esztendő múlva történt meg, ennek magyarázatát pedig csakis abban találhatnók, hogy Kolozsvár lakói egyszerre nem élvezhettek kétféle, vagyis nemesi és városi polgári kiváltságot, éppen ezért, ha nemesember a XVII. század első felében ide kérezkedett, befogadása csak abban az esetben történhetett meg, ha előbb hivatalosan is lemondott nemesi jogairól. Horti tehát ezért csak a II. Rákóczi György lengyelországi veresége következtében beállott zűrzavaros időben, amikor amúgy is szükség lehetett minden fegyverfogható emberre, kérte nemeslevelének kihirdetését.

Különben az is megállapítható, hogy Horti családja a középkorban még nem volt Kolozsvár lakója, hiszen neve az 1453. évbéli összeírásban nem fordul elő. Nem lehetetlen, hogy elődje a Castaldo vagy talán még inkább a Basta-kori nyomorúságos időben húzódott be falusi otthonából a város kőfalainak védelmére alá.

A XVI—XVII. századfordulókori beköltözésre azért merek gondolni, mert hosszabbacska idő óta ekkor történt olyan nagyszabású menekülés, amely különösen Kalotaszeg népét mozgatta meg. Ezzel a jelenséggel azután elérkeztem addig a pontig, amely arra az eshetőségre mutat rá, hogy miképpen egyeztethető össze a Horti névvel a kalotaszegi eredet kérdése? Bizonyos ugyanis, hogy e családnév föltétlenül a származási hely nevéből képezetett, bárha eredetileg a legelső földesúr, illetőleg nemzetségszó lakóhelyének megjelöléséül szolgált, későbbben azután az innen származottak is e faluván alakult telephely nevével jelölték magukat; a mai erdélyi fölnek azonban egészen ismeretlenül hangzik a Hort községnév, ezzel szemben még mindig megtalálható a debreceni Hortobágy puszta és folyó, továbbá ugyanott a Nagy- és Kishort-puszta nevében. Ennek területén állhatott valaha az 1267-ben Chordy, 1347-ben pedig Hortheghaz néven említett falu.⁸ A XVII. század elejéről való beszármazást kereshetnők még a Bocskai- meg Bethlen-féle telepítésekben, amelyek — a feltevés szerint — éppen a hajdúk letelepítésével adták volna meg Kolozsvár hóstátjainak magyar jellegét, ámde e távoli és bizonytalan nyom helyett forduljunk csak inkább ismét Kolozsvár mögöttes települése: Kalotaszeg felé! Itt azután a régről 1393. esztendőben fontos adatra bukkanunk, mégpedig „Possessio regalis Jakotelke alio nomine Horthlaka”. Ugyanezt a Horthlaka községnevet Jakotelke-vel kapcsolatba hozva, még 1430-, 46- és 47-ben is megjelöljük.⁹ Ehhez számítsuk hozzá, hogy Jákotelke román neve mai napig is „Hortalacea” és „Hortală”,¹⁰ ez pedig nem más, mint a Hortalaka magyar névnek román hangtörvények szerinti változata Hor(t)lacea és Hor(t)lăca. Mondjuk el még róla, hogy Kniezsa szerint alapszava, a szláv eredetű Hort szó személynév volt.¹¹

Bánffihunyadtól kissé délkeletre a Sebes-Körös vízrendszerének vidékén, Jákotelke, más néven Horthlaka — úgy látszik — a középkor folyamán Sebesvára királyi vár tartozéka volt, azonban 1393-ban Zsigmond király elválasztotta onnan, és Bihar megyei Zomlini (Zamléni) Ramasz fia Mihály

⁸ Ecsedi István: A Hortobágy puszta és élete. 85.

⁹ Csánki Dezső: Magyarország történelmi földrajza. V, 362.

¹⁰ Szabó T. Attila: Kalotaszeg helynevei. I. Kolozsvár, 1942. 38.

¹¹ Kniezsa István: Kelet-Magyarország helynevei. (Deér J. és Gáldi L.: Magyarok és románok. I. Bp., 1944. 224.)

mesternek, a királyi nagyobb kancellária jegyzőjének adományozta. Ettől kezdve azután számos birtokoscsalád kezén ment át.

Arra való tekintettel, hogy Jákótelke „más névvel” (alio nomine) értelmező szóval van összekötve Horthlaka helységével, bizonyosnak vehető, hogy itt két közel-egyenlő értékű település összeolvadása ment végbe. Az életerősebbik rendre maradéktalanul felszívta a másikat, vagyis a két nevet egy ideig párhuzamosan használták, azután pedig a Horthlaka elnevezés valószínűleg helynévvé sorvadt, mígnem egyszer csak véglegesen kiveszett a használatból. E folyamatra például hozom fel a nemzetségi megszállásból kifejlődött Farkas nevű telepedést, amely a Miklós ispán által megszervezett s róla Kolozsnek elnevezett vármegye központjával egybeolvadván, neve Kolozsvár egyik utcájának nevévé fokozódott le. Ugyanígy Kolozsvár kelet felőli szomszédságában keletkezett Szentpéter telepedés a középkor végére (1455) már csak „Platea Zenthpeter” utcanévként jelentkezik.¹²

Valószínű, hogy Horthlakának 1447. évben való utolsónak ismert előfordulása, valamint a Horti névnek írásos emlékekben 187 év múlva történt feljegyzése között eltelt hosszú idő még éppen nem jelenti azt, hogy ez alatt az idő alatt vagy a falu, illetőleg már határrész, vagy pedig az onnan származott családok neve egyáltalában ne használtatott volna, amiért róluk feljegyzés nem maradt reánk. Állításomnak hasonló esettel való támogatására Doboka megye Borsavölgyének Szala (Zala, illetőleg Zalaháza) elpusztult faluját említem. Neve a XV. században fordul elő,¹³ ettől kezdve azonban legfennebb már csak mint határnévre vagy még mint „Zalay de Zalaháza”, valamint „Zalai de Czegew” kihalt birtokoscsalád nevére vannak adatok;¹⁴ majd egyszerre 1645—49-ben Kolozsvárt bukkannak fel Szalai György iparosnak és családtagjainak halálozási adatai, míg Szalai Sára a református szegényekházában 1791-ben hunyta le a szemét.¹⁵ Elődjük Szala (Zalaháza) falunak bizonytalan ok miatt történt elnéptelenedésekor hűzódhatott be a közeli város oltalma alá.

Hasonló életfolyamatot sejtet a kalotaszegi Magyarnádas melletti s már a XVI. század elejére elpusztult Vataháza falucskából¹⁶ eredett s Kolozsvárt csak 1649-ben felbukkanó Vatai Ferenc városi vendégfogadós és az 1659. évben feleségét temető Vatai László polgári sorban élő utód neve. Megemlíthetem még a Kajántó melletti elpusztult Tyburchtelkéről nevezett Tiburczi kolozsvári polgárcsaládot is. Akár valamilyen külső kényszer: ellenség pusztítása, inséges esztendő vagy más gazdasági tényező, sőt a kivédhetetlen járványok nyomasztó hatása, akár pedig a jobbágyi sorsnak az idők mostohasága miatt súlyosodó terhei elől való menekülés hozta be a falu fiát, az ilyesfajta belső vándorlás felfrissülést hozó legfontosabb utánpótlásává vált a városnak. Ez azután éppen Kolozsvár esetében — a ma-

¹² Szerző: Kolozsvár történeti helyrajza. (Kéziratban.) — Szabó T. Attila: Kolozsvár települése. Kolozsvár. 1946. 107—08. — Jakab Elek i. m. I, 321, 449—50, 473. — Csánki i. m. V, 321.

¹³ Csánki i. m. V, 424. és Szabó T. A.: Kalotaszeg. I, 259.

¹⁴ Szabó T. A.—†Gergely Béla: A kolozsmegyei Borsavölgy helynevei. 166—67.

¹⁵ Szögedy Gergely ref. harangoztatógazda számadáskönyve (1646—52.) — Pataky Mihály egyházközségi decimátor 1791. évi számadáskönyve. (Mindkettő az eklézsia levéltárában.) — Kohn H.—Zsakó Gy.: A kolozsvári házsongárdi temető sírkövei. (EM 1911.)

¹⁶ Szerző: A kolozsvári házsongárdi temető. (Kézirat.)

gyarságnak és a szászságnak évszázadok óta folytatott öntudat alatti harcában — végre is döntő jelentőségű tényezőjévé lett a polgárság teljes elmagyarosodásának. A Hortlaka, Vataháza stb.-féle falvak pedig megőrizvén az egykori tulajdonos nevét, a származási név későbbi kori adásakor azt örökítették tovább és nem a birtok teljes nevét.

Mindezek után — azt hiszem — bizonyosnak mondható Horti püspöknek kolozsvári polgárcsaládi származása. Tehát ha ennek helyességét elfogadjuk, hasonlóképpen kérdésessé kell tennünk az elől idézett könyvnek azt az állítását is, hogy Daróczi Anna nevű édesanyja Bereg vármegyének egy másik régi családjának: a Gut-Keled nemzetségből származott daróci Daróczi családnak lett volna tagja, amikor Kalotaszegen hasonlóképpen talárlunk Daróc nevezetű falut, nemkülönben a kolozsvári református egyházközségnek a XVII. század derekán volt egy, hihetőleg a Szatmár megyei Királydarócról származott Daróczi András nevezetű kántora is. Valóban sokkal nagyobb érdem valakinek egyszerű polgárcsaládból felküzdenie magát, mintsem készen kitaposva kapni az előhaladás útját, s ezért Horti püspök is megérdemli, hogy amennyire lehetséges, tisztázzuk az ő feltörekvését, jellemét és pályájának útját.

Mínthogy tehát Utrechtben 1652-ben iratkozott be az egyetemre, ilyenképpen ekkor 26—27 esztendősen lehetett, s így Apáczainak nemcsak kortársa, hanem annál is inkább diáktársa volt, mert Kolozsvárt ő is Porcsalmi-tanítvány lehetett, majd azután — Bod Péter szerint — hazai tanulását „a’ nagy hirű és mindenféle tudományokkal akkor igen szépen virágzó Gyúla-Fejérvári Kollégyiomban” végezte,^{16/a} s így ő is tanítványa vala Piscatornak és Bisterfeldnek is.

A jeles Schönherr Gyula Nagybányáról írott „történelmi vázlatá”-ban azt állapítja meg, hogy itt „Bethlen Gábor igen sokat tett a bányászat felvirágzására, az ipart is jelentékenyen gyámolította, . . . a Rákóczyak pedig főleg a kulturális érdekek ápolásában tündek ki; a nagybányai városi iskola alattuk messze földön nagy tekintélyre tett szert.”¹⁷

Hazai tanulása végeztével Horti ehhez az iskolához — a „*Matricula Scholae Rivulinae*” szerint — „*Humanissimus as doctissimus vir Stephanus Horti conductus est consveto ritu ad moderandam scholam illustrem Rivulinam anno Millesimo sexcentesimo quinquagesimo primo, die 1. Maii*”. E tisztet azután kerek egy esztendeig töltötte be.¹⁸ Ezután mindjárt külső-országokbeli akadémiákra indult. 1652-ben az utrechti egyetemre iratkozott be, ahol tanuló társai a többek között Apáczai Csere János, Komáromi Csipkés György, Enyedi Sámuel voltak.¹⁹ Közülük az utóbbi 1653. július 1-én tartott orvosdoktorrá avató disputációját a többek között neki is ajánlotta.²⁰ Utrechtben különben, talán a kiváló Regius professzor előadásából, alkalma nyílhatott megismerkedni a cartesianizmussal is, jóllehet németalföldi bujdosása — hihetőleg a kellő anyagiak hiánya miatt — eléggé rövid ideig, vagyis egy, avagy másfél esztendeig tartott.

^{16/a} Bod Péter: Smirnai Szent Polikárpus. 131.

¹⁷ Palmer Kálmán: Nagybánya és környéke. Nagybányán, 1894. 37.

¹⁸ Thurzó Ferenc: A nagybányai ev. ref. főiskola története. Nagybányán, 1905. 28, 183.

¹⁹ Segesváry Lajos i. m. 17.

²⁰ RMK III, 1851.

Hazatérése után ugyancsak a nagybányai iskola anyakönyvében találjuk bevezetve: „Clarissimus ac doctissimus vir dominus Stephanus H. Claudiopolitanus introductus ad regendam scholam illustrem Rivulianam, 1654. die 24 Aprilis.”²¹ Minthogy a Thurzó Ferenc által írt iskolatörténet s ő utána Zoványi Jenő cikkei is erről az időről eléggé zavaros képet adnak, ebbe az időközbe helyezve mint egyetlen igazgatót az Ecsedről áthozott Püspöki Jánost, nemkülönben már mint akadémikus rektort: Buzinkai Mihályt is biztos időhatározás nélkül állítva elénk,²² mi sem tudhatunk biztos képet helyreállítani. Kétségtelen ugyan, hogy Horti után Püspököt hozatta ide a városi tanács, ő azután 1654 áprilisáig működvén itt, Hollandiába bújdosott. Ekkor megint Horti vette át az iskola rektori tisztségét és itt igazgatót állítólag 1658. október 29. tájáig, amikor innen eltávozva, helyébe ismét a hazatért Püspöki Jánost hozták rektorul. A nagybányai városi levéltárban őrzött jegyzőkönyv szerint „Scholamester Horti István” három feltevéle felett határozott a senatus 1657. június 2-án tartott gyűlésén, úgy mint a tanulósereknek osztályokra osztottságáról, a temetésekre való kibocsátásokról s egy újabb auditorium építéséről döntött; 1658. augusztus 12-én pedig azt kívánta a tanács, hogy az iskolamester felmenjen lakni a tanulók közé, hogy így azok kihágásait orvosolhassa. Horti azonban ezt egyenesen megtagadta. Megtörténhetnék, hogy ez volt az oka, amiért állásából elbocsátották, s 10 veder bort is levontak természetbeni járandóságából.²³

Azt hiszem azonban, hogy mégsem ez lehetett az eredeti bűne, mert hiszen abban az esetben két esztendő múltával nem hozták volna ismét vissza. Jóllehet egy-egy Hollandiában tanuló diák 1658. december 1-én és 1659. év meg nem jelölt időpontjában neki mint iskolaigazgatónak vitatkozását ajánlotta, ő azonban ekkor már nem volt Bányán.²⁴

Tehát 1658 december elején elhagyta Nagybányát, s Zoványi szerint 1659-ben valahol Kolozs megyében lelkészkedett.²⁵ A különben nagyon lelkiismeretes tudós azonban ebben nagyon tévedett. Ő bizonyosan a sok temondátot összeszedett Hermányi Dienes József anekdotája vezethette félre, mert hiszen a tiszántúli református ifjú papok felavatási lajstromában azt látjuk, hogy az 1659. június 25-én Kállóban tartott generalis synoduson Stephanus Hortit Tótfalu számára avatták lelkipásztorrá,²⁶ tehát abba a faluba, ahol Tótfalusi Kis Miklós született, és iskolai tanulását kezdvén, a Classis Elementariae és Rudimentariae osztályokat járta. Így bár rövid ideig tartott itteni paposkodás közben Horti mégiscsak megismerkedhetett — mint híveivel — Tótfalusi Kis Miklós szüleivel és gyermekeikkel is, s miként Pápai Páriz „Életnek könyve” című munkája bevezetésében maga is beszámol róla: Tótfalusit „Horti István ... gyermekségétől fogva esmérte, szerette”.²⁷

Visszatérve Hortinak Bányáról történt eltávozásához, már említettem, hogy utána 1658. december 29-től a külsőországbeli bújdosásból hazatért

²¹ Thurzó i. m. 185.

²² I. h. 28—30. — Zoványi Jenő cikkei.

²³ Thurzó i. m. 49—50.; 28—29.

²⁴ RMK III, 2026, 2054.

²⁵ Zoványi cikkei; Hermányi Dienes József: Nagyenyedi Demokritus. Bp. 1943. 29.

²⁶ Borovszky Samu: Tiszántúli ev. ref. papok. Bp., 1898. 31.

²⁷ Dézsi Lajos: Misztótfalusi Kis Miklós. 12.

Püspöki Jánost állította be a városi tanács az igazgatóságba. Ámde az alkalmaztatást megörökítő jegyzőkönyvben a lap szélére azt jegyezték fel, célozva a hajdani tanrendszerre: „NB. Az, hogy az előbbeni nagy confusiora menjünk vissza úgy-e? De elváltozott tandem e végzés, hála Istennek.” A jegyzőkönyv aljára pedig azt rótta fel a jegyző: „A cseberből a vederbe.”²⁸ Tehát ezt sem tarthatták jobbnak Hortinál, ami pedig azért következhetett be, mert Püspökiről tudjuk, hogy erősen puritánus nézeteket valló volt,²⁹ s ezért Horti sem lehetett ettől a felfogástól idegen. De ha az iskola történetét író Thurzónak Bod Péternek adatokkal alá nem támasztott cikkekcskéjére³⁰ támaszkodó soraiból arra következtetnénk, hogy e jegyzőkönyvi bejegyzés netalán Buzinkaira vonatkoznék, (ami pedig alig hihető, minthogy a nagybányai beiratkozott diákok és rektorok névsorában Buzinkai neve sehol sincsen megemlítve), abban az esetben sem távoznánk nagyon messzire, mivel ő a haladottabb tudományok mestereinek s főképpen a vértanú Ramus tanainak volt a követője és abban a szellemben írott tankönyvek szerzője.³¹

1660-ban a városi tanács mégis visszahozta Hortit, s megint itt tanított 1662-ig, amíg nem ebben az évben Nánási István mellett másodpapnak választották meg. Hihetőleg még az ő igazgatása idején jött át a tótfalusi triviális iskolából Tótfalusi Kis Miklós, s itt végezhetette el a Classis syntacticát, poéticát és rhetoricát.

II. Rákóczi György lengyelországi kudarca és Nagyváradnak, mint legfontosabb végvárnak, török kézre jutása után a Habsburgok az Erdélyhez kapcsolt északkeleti részekre s így Nagyvárára is reátették a kezüket, s ezzel megkezdődött a sok zaklatástól és zsarolástól nehéz soruk, különösen, hogy az 1664. évben kötött vaskvári békében a török és a német császár közti területi hovatartozások nem voltak pontosan körülhatárolva, s ezért Erdély meg a Partium legkülönbözőbb vidékeit hol az egyik, hol pedig a másik ellenség pusztította, rabolta és gyilkolta. Nagyványa, ez a gazdag bányaváros, I. Lipót és kormánya markába hullott, s e könnyű zsákmányt igyekezett is Cob szatmári német parancsnok, Kászonyi Márton jezsuita páter, császári megbízott, valamint a magyarul hasonlóképpen jól tudó gróf Rottal János teljhatalmú biztos is minden tekintetben kihasználni. Hiába kísérletgetett kiutat találni a hazájáért teljes odaadással küszködő Teleki Mihály kővári főkapitány, a két ellenség s a belső elégedetlenség között alig tudta e kis ország felmorzsolódását megakadályozni.

Ezek alatt a nehéz idők alatt mind Nánási, mind Horti lelkipásztorok, ameddig csak lehetett, igyekeztek kitartani e szorongatott városban. Hollandiában tanuló diákok vitatkozásának ajánlása bizonyítja, hogy Horti 1666. március 3-án és 1670. november 2-án, valamint 1671. június 6-a táján is még mindig itt lelkipásztoroskodott.³² Feltűnő, hogy ezekben a küzdelemteljes években, amikor talán járandóságait sem tudta a város mindig hiánytalanul kiszolgáltatni, szinte körömszakadtáig ragaszkodtak vál-

²⁸ Thurzó i. m. 29—30., 183—189., 273.

²⁹ Lásd az Adattár II. kötetében a nevét viselő cikkekcskét és Thurzó i. m. 28, 29.

³⁰ Bod Péter: Magyar Athenas. h. n. 1766. 52.

³¹ M. Zemplén Jolán: A magyarországi fizika története. Bp., 1961. 277.

³² RMK III, 2369, 2533, 2560.

lalt hivatásuk teljesítéséhez. Különösen csodálandó ez Hortinál, aki mint második pap inkább ki volt téve járandóságai el-elmaradásának. Azt hiszem különben, hogy lelkiismeretességén kívül ebben még családi körülményei is közrejátszottak. Ugyanis külsőországokban tanuló diákok vitatkozásainak ajánlásaiból ismeretes, hogy Nagybányán 1650-ben Szerencsi H. Mihály volt a lelkipásztor, 1653-ban is netalán még mindig ugyanitt, 1654-ben azonban már Miszttótfaluban tölti be a papi tisztséget.³³ Lehetséges, hogy 1659-ben már nem volt életben, minthogy ekkor Hortit avatták ide prédikátornak. Láttuk, hogy Hortit a bányaiak rövidesen visszavitték iskolamesterüknek, 1662-ben pedig len másodpapnak választották meg, ekkor azután tüstént meg is házasodott, feleségül véve tótfalusi papságában volt elődjének: Szerencsinek Anna nevű leányát.

Nagybánya város polgársága igyekezett mindent elkövetni intézményei és lakossága megmentésére. Három esztendei küzdelmes élet után végül is 1691. július 20-án kelt rendeletével I. Lipót a református templomot, papilakot, iskolát, ispotályt, Tótfalu birtokjogát, bordézmáját és a malmot is elvette a reformátusságtól.³⁴ De ekkorra már csak Nánási István első pap élt itt az egykori vezetők közül. Ámde az egyház az eltelt negyedszázad alatt sem élhetett békében, az ellenreformáció embertelensége már 1674-ben jó időre kiüzte innen a lelkipásztorokat s az iskolát. Ekkor a papokat Teleki Mihály kővári főkapitány vette pártfogásába.

Tudjuk, hogy Teleki már korábban is jó ismeretségben volt Hortival. A többek között ezt tanúsítja az a levél is, amelyet Horti 1668. március 28-án Nagybányáról intézett jóakarójához, közölve vele, hogy kívánságának eleget teendő, hívatta a könyvkötőt, aki az akkori kor szokása szerint egyúttal könyvkereskedő is volt, s tudakozódott tőle kisdéd formájú magyar biblia felől, ámde se nála nincsen, se másnál eladót nem tud.³⁵ E levél tartalmát latolgatva, feltűnőnek találok azt a láncsort, amely a váradival ellentétben magánosok használatára is alkalmasabb kisebb formájú bibliát kereső Teleki Mihály, a nagybányai iskolamester, majd prédikátor Horti István, valamint az egykori tanítvány: a közel két évtized múlva majd a maga elhatározásából és a maga keresményéből kisdéd bibliát nyomtató Tótfalusi Kis Miklós között annál is inkább feltételezhető, mivel Teleki aligha a maga számára, hanem szétosztásra kerestette e könyvet, mivel neki — édesanyja szerint — amúgy is már négy bibliája is volt,³⁶ s emellett nagyon jellemző reá nézve, hogy mikor Tótfalusi Amsterdamból hazatért, és Teleki meglátta a hazahozott bibliákat, mindjárt 500 forint ára szentkönyvet vásárolt tőle.³⁷

Tehát a Nagybányát is sújtó ellenreformáció nyomása következtében nemcsak az egyházi épületeket vesztették el, hanem a papoknak még a városból is távoznunk kellett. Ők azután Teleki Mihályhoz Kővárba húzódtak. Jóllehet Teleki maga is nemcsak a várórség, hanem a saját családjá számára sem valami bőséges anyagi javakkal és élelmiszer-ellátmánnyal rendelke-

³³ I. h. III, 1747, 1844, 1877.

³⁴ Palmer i. m. 136.

³⁵ OL Teleki-missilis levelek.

³⁶ Lásd e kötetben „Teleki Jankó könyvtára” című cikket.

³⁷ M. Tótfalusi K. Miklós ... Mentsége. Kolozsvár, 1902. 17.

zett,³⁸ a reá szorulókon azonban mégis mindig segíteni igyekezett. Így találtam az 1675—76. években:

1675. október 29-én Kővárban „Attak Horthi ur[na]k fh. 25. egyeb az ur io akarattjat is T. T”.

1676. január 30-án „Miolta Horthi Istuan Praedikator Ur[am] itt Köuarba[n] van az olta adot az ur eő kglme Kolcsarja Janos Deak ezeket edczeris masszoris. Buzat Cub. Sax. 10. // . — Vajat Just. 4. // — Mezet Just. 2 // Tyukot Nr 45 // ; — Bucsi Ur[am] Porc. Nr 1. — Ittem. Tiz kis köből buzat — Negy Icze Vajat — Just. 4 // Mezet Just. — 2. // — Vajat Just. 2 // — Tyukot Nr 20. // . — Ittem diuersis Vicibus Katona Mihaly Ur[am] adot Horti Ur[amna]k eő kglmenek fh. 32. // —”

„Nanasi Uram[na]k is mig Köuarba[n] volt adot Janos Deak ezeket Buzat Cub. Sax. 10. // . — Vajat Just. 4 // — Mezet Just. 2 // — Tyukot Nr 45 // . — Disznot edgyet Nr 1 // — Ittem Katona Mihaly Ur[am] is adot diuersis Vicib[us] fl. 32.”³⁹

Ez az idézet sor a bizonyosság arra, hogy Zoványi nemcsak abban téved, hogy Horti „1659-ben Kolozs megyében lelkészkedett valahol”, hanem abban is, hogy „1674 őszén az ellenreformáció kizavarván a prot. lelkészeket Nagybányáról, Erdélybe vonult”.⁴⁰ Az első állításáról már szövegtünk, a másodiktól pedig meggyőződhetünk, hogy nem közvetlenül Nagybányáról történt kiűzetése után keresett menedéket Erdélyben. Bizonyos azonban, hogy a következő állomáshelye csakugyan Fogaras volt. Ide pedig a fejedelemszony váruradalmába és gyakori tartózkodási helyére nagyon hihetőleg eddigi patrónusa: Teleki Mihály, a fejedelemszony unokabátyja ajánlotta.

A felső-magyarországi bújdosók Vesselényi Pál vezérlete alatt azonban a császár uralma alól visszafoglalták Nagybányát,⁴¹ s ennek következtében — a Teleki udvar diáriuma szerint — 1678. május 4-én „foglalták el es szenteltek fel ujobban reszunkre az Templomot”. Hortiról e diárium ezután már most csak egyszer, mégpedig nagyon szűkszavúan emlékezik meg, annyit jegyezvén meg: 1679. április 28-án „jött Horti Ur[am]”, de netalán már Fogarasból.

Tótfalusi Kis Miklós szülőföldjéről Nagybányára átjövve, itt elvégezvén a gimnáziumi osztályokat, továbbtanulás végett átment Nagyenyedre, ahol azután — miként maga mondja el — az Etymologia osztálytól újra kezdette a középiskola klasszisait járni⁴²; majd a felsőbb évfolyamokat is itt végezve el, komoly jótanulásaért a tanári kar rendre több osztálynak, így még a Classis Oratorianak a praeceptorságát is reábizta, majd az egész iskola diákfőnökségét (seniorságát) is elnyerte.⁴³ Diákéveinek kitelése után Fogarasra vitetett rektornak. Dézsi Lajos meglátása szerint ide különben az is vonzotta, hogy „itt volt lelkész . . . Horti István, ifjúságának gyámola és hü

³⁸ Gergely Sámuel: Teleki Mihály levelezése. III—VIII. köt.

³⁹ Diarium a címeres postálkodásról Teleki Mihály kővári főkapitány udvarában. 1674—79. (A SznM kéziratárában volt.)

⁴⁰ Zoványi Jenő lexikoni cikkei.

⁴¹ Palmer i. m. 37.

⁴² M. Tótfalusi Mentsége. 57.

⁴³ I. m. 12.

barátja”.⁴⁴ Ez mind igaz, s éppen ezért nagyon valószínű, hogy ide maga Horti ajánlotta rektorul.

Kétségtelen az is, hogy Horti állandóan forgatta fejében a biblia kiadásának szükségességét, és elgondolásának a semmiféle akadálytól meg nem rettenő Tofaeus püspököt is megnyerte, annál is inkább, mivel a Jansonius által 1645-ben Amsterdamban nyomtatott magyar nyelvű biblia már régóta elfogyott a forgalomból. Horti és Tofaeus eleintén arra gondoltak, hogy holland nyomdással állíttassák elő az új kiadást, a korrektor azonban valamilyik odakünn tanuló magyar diák legyen, de amikor Tótfalusit barátja: Pápai Páriz Ferenc arra buzdította, hogy a teológiai stúdiók helyett inkább a nyomdász mesterséget tanulja meg, e tanácsra vonatkozólag véleményt kérve Hortitól s Dézsi Márton professzortól, akik közül az előbbi közölhette az új püspökkel, Tofaeussal is, mindhárman örömmel fogadták, és buzdították e tanács követésére. Rajtuk kívül Pataki István kolozsvári teológiai tanár és később II. Apafi Mihály nevelője, nemkülönben Teleki Mihály fejedelmi tanácsos, valamint Bethlen Miklós is,⁴⁵ csakhogy mielőtt Tótfalusi 1693-ban végtére is megkezdhette volna itthoni működését, Bethlen Miklós és Pápai Páriz kivételével mindenik jóakarója már a földben nyugodott. Különösen megérezte Teleki, Pataki és Horti hiányát, mint-hogy ők nagy tekintélyükkel és komoly befolyásukkal biztos megvédheték volna a kicsinyeskedő gáncsoskodásoktól és a halálba vivő megalázásoktól.

Tofaeus püspök mindössze öt esztendeig tartott püspökségének 1684. október 23-án a halál vetett véget, s november 5-én Fehérvárt eltemették. December 8-án ugyanott tartott Generalis Synodus Horti Istvánt választotta utódául,⁴⁶ s valószínűleg fehérvári lelkipásztorságát is egyidejűleg nyerte el. Bod Péter úgy emlékezik meg róla, hogy „volt ez, igen meszsze-látó, tanácsos, bátor Ember”, aki látván az országbeli nagy pusztulásokat, romlásokat, egymás közti egyenetlenségeket, „el-ment, és egybe-járván mind a’ Vármegyéket ’s mind a’ Székes-helyeket; azoknak méltó panaszszaikat jól meg-visgálta, és magok nemek szerint rendbe iratta. A’ Fejedelmet annakutánna arra birta; hogy gyűjtse egybe a’ Réformátus Fő-Rendeket, azoknak a’ Gravamináknak, Panaszoknak meg-orvosoltatásokra, a’ mellyet meg-is tselekedet 1685-dik Esztendőben, Mártziusban”.⁴⁷ Az új püspök azután rendelkezést adatott ki a falusi iskoláknak az 1646. évi szatmárnémeti nemzeti zsinat végzése értelmében való felállítására, majd a papságra való felszentelést kérő papok vizsgáztatását megszigorítván, így az 1688-ban Küküllőváron tartott zsinatra jelentkezők közül nyolcan elégtelen tudásúnak bizonyulván, visszautasítottak.

Bethlen Miklós is megemlékezik Hortiról. Ugyanis az ozmán uralom hanyatlása idején Bethlen már arra gondolt, hogy Erdélyre nézve hasznosabb lenne Bécs kecségtetését elfogadniok, Teleki azonban jól ismerte Lipót császár és udvara kétszínűségét és ekkor még mindég hitt a török újraéle-

⁴⁴ Dézsi Lajos i. m. 27.

⁴⁵ M. Tótfalusi Mentsége. 4, 17, 22—23, 55, 57, 61.

⁴⁶ Hidvégi id. Nemes János naplója. TT 1903: 92. — PrK 1888: 205.

⁴⁷ Bod Péter: Smirnai Szent Polikárpus. 132. — Koncz József: Horti István három levele Teleki Mihályhoz. PrK 1888: 205—206. — Pápai Páriz Ferenc naplója. ItK 1892: 513.

désében, s ezért nem tartotta tanácsosnak Bécs ígéreteinek föltétlen elfogadását. Bethlen önéletírása szerint: „Egyszer ekkor Horti István püspök, Pataki István professzor és Nagyari József udvari prédikátor, küldve-e, vagy csak magoktól, hozzám jövének a szállásomra s mondják: szomorúan és csodálkozva hallották, hogy én, ilyen, amolyan etc. református ember” javallom a Lipót császár által elfogadásra ajánlott alkotmányt.⁴⁸ De hiába is lett volna ez a diploma látszólag kedvezőbb, mint amit később Erdélyre reá erőszakoltak, éppen úgy kijátszották volna azt is, amiként ezzel is cselekedtek, s a kétfelőlről is kipusztított és agyonsanyargatott országocská már amúgy sem tehetett ellene.

Hortinak hat esztendeig tartott püspöksége idejéből Bethlen Miklós még csak arról számol be, hogy az ő első felesége: Kun Ilona temetésén 1685 decemberében „Horti István püspök és az enyedi professzorok prédikáltak és oráltak”. Majd azután második feleségével: Rhédei Júliával 1686 „1-ma februarii lévén a hitlés a Teleki maga házában, sok úri és főrendek jelenlétében a püspök Horti István által”. Továbbá Apafi Mihály fejedelem jegyezte fel naplójában, hogy 1688 szeptemberében „temettetett el az én szerelmes feleségem az almakereki templomban ... Prédikállott Ebesfalván akkor Nagyari uram, órált pedig Pataki István uram; Almake-réken pedig püspök Horti István uram prédikállott, órált ismét Dési Márton uram”.⁴⁹

Nyomtatásban semmi mást, csak egyetlen versét ismerjük, amellyel Nánási L. István nagybányai paptársának 1670-ben Kolozsvárt megjelent „Szü-Titka” című könyvét magyar nyelven üdvözölte.⁵⁰

Az 1690 körüli évek sok zavara és csapása közepett — úgy látszik — elfelejtették e derék férfiú elmúlása idejét feljegyezni. Felesége netalán éppen 1690-ben hunyt el, órála egyes írók azt állítják, hogy 1689-ben halt volna meg, de mivel Veszprémi Istvánt az 1691. esztendei marosvásárhelyi zsinaton választották utódául, mégis netalán azt hihetnők, hogy Horti nem sokkal azelőtt fejezte volna be életét. Amde Alvinczi Péter protonotarius 1690. január 24-én a kolozsvári református egyházközséghez intézett memorialejának végén azt írta Ebesfalváról, hogy a számvétellel kapcsolatosan „míg püspök nem lesz, nem lehet elrendelni”.⁵¹ Tehát valóban hihető, hogy csakugyan az 1689. év vége felé hunyt el, minthogy 1689. április 26-án Gyulafehérváron kelt okirat — egy 1685. évi rendeletet megismételve — Horti neve elé még nem tette oda a néhai jelzőt.⁵² Sírját a gyulafehérvári köztemetőben ásták meg.⁵³

Horti püspök könyvtárának kötetei után nyomozva, mindössze csak két könyvét találtam meg, mégpedig Reusner, Elias: Isagoges-t a kolozsvári református kollégium nagykönyvtárában és Drax, Thomas: Synopsis Con-

⁴⁸ Bethlen Miklós Önéletírása. Bp., 1955. I, 355.

⁴⁹ I. m. I, 333, 338. és Szádeczky Lajos: Az Apafiak sírboltja és hamvai. Bp., 1909. 11.

⁵⁰ RMK I, 1103. — A kolozsvári ref. koll.-ban őrzött példány könyvtári jelzése: RMK 44. — a debreceni nagykönyvtaré pedig RMK 652.

⁵¹ Erd. Prot. Lap. 1906: 269.

⁵² PrK 1891: 241.

⁵³ Bod Péter: Smirnai Szt. Polkárpus. 155.

solatoria-t a sepsiszentgyörgyi múzeumban. A beléjük jegyzett tulajdonos-megjelölés: „Ex Libris Stephani Horti” volt.⁵⁴

Bethlen Miklós önéletírásában még egy Horti névvel kapcsolatos adat fordul elő. Ugyanis megemlékezik arról, hogy Seau osztrák pénzügyi tanácsos, az erdélyi kamarai bizottság elnöke a fejedelmi palotába költözvén be, 1702-ben lakomát adván, az asztalnál az ültetés sorrendje szerint: az asztalfőn ült a házigazda és Bánffi György kormányzó, majd az asztal vége felé a guberniumi secretarius, vagy registrator Naláczi Lajos, Sándor Gergely, vagy Horti.⁵⁵ Ez az utóbbi a püspök fiával azonos. Legifjabb Horti Istvánról pedig tudjuk, hogy előbb a fejedelmi nagyobb kancellárián íródeák és jegyző, majd e sorból tehetségével kiemelkedve s a politikai ranglétrán továbbhaladva, előbb levéltáros, azután pedig taxator lett akkor, amikor a kancellár éppen Bethlen Miklós, a thesaurarius pedig Apor István volt.

Az Apor-levéltárban kutatva, 1702. évi keltezéssel egy emlékeztető írást találtam, amely a többek között azt foglalta magában, hogy

„Ezeket az expeditioikat kell be vinny
Alvinczi Uy keresztyenek[ne]k Diplomajokatt hirt teven nekik s Retsei Uram kezehez kell adnj Fejervaratt
Horti Ur[am] Armalisatt maganak kell adni
Albisi Eczken Andras es Barabas uramek Armalisatt meljnek Taxaja
volt fl. Hung. 150”⁵⁶

Úgy látszik, hogy legifjabb Horti István ekkor új nemeslevelet nyert. Megjegyzendő, hogy etájtól kezdette a „nagybányai” előnevet is használni, hihetőleg az anyjáról reá szállhatott ingatlanocská után.

Az elől idézett könyv első melléklete egy viaszba nyomott pecsét képet közli az Országos Levéltárból, amely alá magyarázatképpen azt írta a könyv szerzője, hogy „Horthy István későbbi püspök 1688. december 15-én használt pecsétje: a kézfej”. Erről azután a könyv végén azt állítja, hogy „a XVII. századbeli érdekes lelkipásztori embléma”. Ezzel szemben mégis meg kell állapítanunk, hogy a kézfej egymagára semmiképpen sem lehet papi jelvény vagy jelkép. A képről különben STEPHANVS Z VETERITES körirat olvasható le, ez azután vagy valaki más személy nevét rejti, vagy pedig Horti eredeti családi nevének görögösített latin fordítása, netalán a vetus szóból képezve.

⁵⁴ A kolozsvári ref. könyvtári jelzés: R. 95, a SzNM-i könyvtári jelzés: 126/1618. volt.

⁵⁵ Bethlen Miklós i. m. II, 82.

⁵⁶ Apor-levéltár A. fasc. VII. nr. 9. (A SzNM levéltára őrizte.)